

Jowita Radzińska

SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny

ZMIANA POSTRZEGANIA I DOŚWIADCZANIA SOLIDARNOŚCI W PANDEMII COVID-19¹

W konsekwencji pandemii COVID-19 pojawiły się nowe potrzeby i ujawniły dawne deficyty, a solidarność okazała się potrzebna w obszarach do tej pory niewymagających wsparcia, co zmobilizowało wiele osób do wspólnotowych postaw i aktywności. W artykule przedstawiono, jak postrzeganie i doświadczanie solidarności zmieniało się w czasie pandemii w podziale na sześć obszarów wyłonionych z materiału empirycznego: relacje i kontakt; wsparcie w sieciach społecznych i ze względu na bliskość; charytatywność; postawy obywatelskie; duchowość i ekologia. Wyniki pochodzą z jakościowego badania podłużnego, prowadzonego od marca 2020 do czerwca 2021 roku, w którym brało udział 25 osób. Kluczowe wnioski dotyczą zmiany postrzegania i doświadczania solidarności wraz z upływem czasu i wyczerpywaniem zasobów. W artykule postawiono pytania o budowanie trwałych postaw i praktyk solidarnościowych.

Słowa kluczowe: relacje; solidarność; pandemia; socjologia moralności; COVID-19

The Change in Perceiving and Experiencing Solidarity During the COVID-19 Pandemic

Through creating new needs and exposing old deficits, the COVID-19 pandemic unraveled new areas where solidarity and support were warranted as well as mobilized community-based actions and attitudes. This article presents how perceptions and experiences of solidarity have evolved during the pandemic. The findings span across six thematic areas drawn from empirical material: relationships/contacts, social network support/closeness, charity, citizenship, spirituality and ecology. The material was collected within a qualitative longitudinal study with 25 interviewees, conducted from March 2020 to June 2021. The findings demonstrate that the awakening in social networks at the beginning of the pandemic has been perceived as a success and was a satisfaction-source. Yet, with the time passing, practicing solidarity has also translated into disappointments. The changes in solidarity perceptions and experiences over time, and with resources depleting, are examined in the conclusions. The article raises questions about the conditions for the durability of solidarity attitudes and practices.

Key words: solidarity; relations; pandemic; sociology of morality; COVID-19

Wydział Nauk Społecznych SWPS, jradzinska@swps.edu.pl, ORCID 0000-0002-6187-636X.

¹ Artykuł oparty jest na wynikach projektu badawczego prowadzonego w Ośrodku Młodzi w Centrum Lab Uniwersytetu SWPS w Warszawie. Projekt finansowany ze środków statutowych Wydziału Nauk Społecznych, Uniwersytet SWPS; projekt nr SUB/INS/2019/33 (kierowniczka: Jowita Radzińska).

Wprowadzenie

Solidarność do niedawna pojawiała się przede wszystkim jako hasło na sztandarach i w kalendarzu rocznicowym (Czapliński 2015). Pandemia COVID-19 przywróciła jej miejsce w dyskursie globalnym (np. Leal i in. 2020; WHO Solidarity Trial Consortium 2021), aksjologicznym uniwersum pożądaných wartości (np. Arora i in. 2020; Voicu i in. 2021; West-Oram 2021), badaniach społecznych praktyk (np. Córdoba, Peredob, Chaves 2021; Kneuer i in. 2021) oraz przestrzeni dyscyplinowania i moralizowania obywateli i obywateli (np. Ayalon i in. 2021; Cheng, Lam, Leung 2022). Kryzys pandemiczny zmobilizował ludzi do działania (Marston, Renedo, Miles 2020; Carlsen, Toubøl, Brinker 2021) w obszarze, który często pozostaje usypiony (Nowak 1979; Riesman, Glazer, Denney 1996; Herer 2017): w sieciach społecznych, w słabych więziach społecznych (Granovetter 1973), w ramach kapitału łączącego (Putnam 2008). Wirus może być malutki i mikroskopijny – jak napisali Frédéric Vandenberghe i Jean-François Véran (2021) – ale jego skutki społeczne są gigantyczne.

Pandemia COVID-19 jest swoistą realizacją społeczeństwa ryzyka (Beck 2004; Constantinou 2021; Radzińska, Pustułka 2021) późnej nowoczesności, w którym strach jednoczy silniej niż potrzeby. W konsekwencji wydarzenia destabilizującego (*unsettling event*, Kilkey, Ryan 2021), jednostki muszą na nowo zdefiniować swoje życiowe plany, by odpowiedzieć na zmiany strukturalne i społeczne (Marston, Renedo, Miles 2020; Radzińska, Pustułka 2021). COVID-19 uwypuklił i pogłębił nierówności społeczne, uruchomił też zmiany w obszarze politycznym i gospodarczym (Bowleg 2020; Furceri i in. 2020). Osoby, które do tej pory nie potrzebowały wsparcia z zewnątrz, zaczęły odczuwać deficyty w realizacji codziennych obowiązków, opiece nad dziećmi, sytuacji finansowej, a także w radzeniu sobie z emocjami generowanymi wskutek izolacji (Cluver i in. 2020; Bertogg, Koos 2021; Knize i in. 2021). Wyzwanie wspierania innych stało się trudniejsze wraz z upływem czasu i wyczerpywaniem zasobów (Voicu i in. 2021).

W artykule zaprezentowano praktyki solidarnościowe, wykorzystując dane jakościowe zbierane od marca 2020 roku do czerwca 2021 roku w trakcie pandemii COVID-19 w Polsce. Główne pytanie badawcze dotyczyło postrzegania i doświadczania solidarności w pandemii COVID-19, a longitudinalny charakter badania uwypuklił zmianę obserwowanych zagadnień w czasie. Artykuł składa się z czterech zasadniczych części. Na początku przedstawiono krótki przegląd stanu badań nad społeczną solidarnością jako wartością i praktyką społeczną oraz nad skłonnością do angażowania się dla dobra innych, ze szczególnym uwzględnieniem kontekstu pandemii COVID-19. Następnie zaprezentowana została metodologia badania, a po niej wyniki zorganizowane wokół wyłonionych indukcyjnie z materiału empirycznego obszarów postrzegania i doświadczania solidarności w pandemii COVID-19. Artykuł zakończony jest podsumowaniem prezentowanej analizy.

Socjologia kryzysowej solidarności

Solidarność nie jest ani wartością bezproblemową, ani pojęciem, które łatwo zdefiniować (Bayertz 1999; Crow 2002). Na poziomie ontologicznym trudno jednoznacznie stwierdzić, czy solidarność należy uznać za wartość, cnotę, ideę, praktykę społeczną; na poziomie epistemologicznym różne podejścia i metody zdają się podobnie uprawnione, a na poziomie aksjologicznym nie ma nawet zgodności co do tego, czy solidarność jest dobra czy zła (Kołakowski 2012). Brakuje podejścia analitycznego, pozbawionego normatywnych twierdzeń, które pomogłoby zrozumieć wieloaspektową koncepcję solidarności (Kneuer i in. 2021). Marianne Kneuer i współpracownicy w celu stworzenia takiej konceptualizacji, mogącej uchwycić wymiary solidarności z „rzeczywistego świata” (2021: 3), skorzystali z definicji Andrei Sangiovanniego (2015). Niżej opisuję definicję, ponieważ trafnie zakreśla pole semantyczne solidarności, określając atrybuty konieczne i wystarczające do wyodrębnienia solidarności w aksjologicznym uniwersum.

Sangiovanni (2015: 4) wyróżnia pięć atrybutów aktu solidarności: 1) wspólny cel w przezwyciężeniu poważnych przeciwności; 2) zamiar (każdej zaangażowanej osoby), który przyczynia się do osiągnięcia wspólnego celu w uzgodniony/zazębiający się sposób; 3) indywidualne zaangażowanie w realizację wspólnego celu, bez pomijania nawzajem swojej woli; 4) skłonność do ponoszenia znacznych kosztów w realizacji celu oraz 5) dzielenie losów adekwatnie do wspólnego celu. Co ciekawe, fakty te nie muszą być świadomie podzielaną wiedzą współdziałających osób. Wiele określił w definicji Sangiovanniego, jak „poważne przeciwności”, „znaczne koszty”, „wspólnota losu”, pozostawia szeroką ramę interpretacyjną, co autor czyni z premedytacją, nie chcąc niepotrzebnie zawęzić znaczenia pojęcia solidarności. Kneuer i in. (2021: 11–12), rozwijając powyższą definicję, uzupełniają ją o równość i wzajemność w relacji dawcy i biorcy solidarności, na której może, ale nie musi, się ona opierać.

Niezależnie od teoretycznego i metodologicznego podejścia w definiowaniu solidarności przynajmniej trzy elementy zazwyczaj nie wzbudzają wątpliwości, tj.: zgoda, działanie i grupa (Radzińska 2014) i takie definicyjne minimum przyjęte zostało na potrzeby niniejszego artykułu. Dodatkowo, atrybuty takie jak: partnerstwo, sprawstwo, dobrowolność, współodpowiedzialność, subsydiarność wyznaczają linię demarkacyjną pomiędzy pojęciem solidarności a pojęciami pokrewnymi, takimi jak pomoc, charytatywność, miłosierdzie (Wildt 1999; Radzińska 2014). Warto jednak już na tym etapie zwrócić uwagę na fakt, że praktyki społeczne, w tym szczególnie definiowanie działań przez same/ych aktorki/ów społeczne/ych, wymykają się najczęściej teoretycznym definicjom. Dlatego też ważne i porządkujące jest rozróżnienie Marii Ossowskiej na poziom etyczny i prakseologiczny solidarności (2000), pokazujące, na czym mogą polegać

wspólne cele w solidarnych działaniach. Według tego rozróżnienia, solidarność łączy ludzi wobec interesu i/lub artykulacji wartości. Na poziomie etycznym solidarność ceniona jest jako siła jednocząca ludzi, a na poziomie prakseologicznym uwagę zwraca zwiększona skuteczność podejmowanych w grupie inicjatyw. Poziom etyczny i prakseologiczny mogą występować razem lub osobno – w pierwszym przypadku równie ważne jest osiągnięcie wspólnego celu, jak i troska o wzajemne relacje.

Pandemia COVID-19 stała się wyjątkowym wyzwaniem dla solidarności w różnych kontekstach jej funkcjonowania. Podporządkowanie się obostrzeniom na nieznaną dotąd skalę wymagało myślenia nie tylko o własnym życiu i zdrowiu, ale i samoograniczenia się dla dobra innych (Wolf i in. 2020). Poziom empatii, związany z umiejętnością emocjonalnego i rozumowego wyobrażenia sobie sytuacji drugiej osoby, odzwierciedla się w sile motywacji do wypełniania sankcji, na przykład przestrzegania społecznego dystansowania się (Pfattheicher i in. 2020). Poczucie współdzielenia wartości, w tym solidarności, odgrywa ważną rolę w kryzysie, wpływając na wyższe poczucie więzi ze społeczeństwem (Maio i in. 2006), większe zaangażowanie obywatelskie (Sanderson i in. 2019) oraz bardziej pozytywne nastawienie pomimo różnic w poglądach politycznych (Hanel, Wolf 2020). Jednocześnie podobieństwo na poziomie uznawanych wartości wpływa na poczucie wspólnoty, co może zwiększać chęć dzielenia się i pomagania sobie nawzajem (De Cremer, Leonardi 2003; Pawlik 2016; Hansson, Stefansdottir 2021). Wysoki poziom abstrakcji wartości może pomóc jednostkom identyfikować uznawane przez nie normy, niezależnie od różnic przejawiających się w kulturowym i ekonomicznym pochodzeniu, światopoglądzie, a także konkretnych praktykach społecznych (Wolf i in. 2020). Pomimo zróżnicowania społecznego i pewnego stopnia denormatywizacji społeczeństw, prowadzących do zaniku wspólnych sensów (Marody 2014), w społeczeństwie funkcjonują normy, których realizacja nie jest wymagana (Modrzyk 2020). Normą, która jest podzielana i motywuje do (współ)działania, jest na przykład troska o zdrowie (Cheng, Lam, Leung 2022; Modrzyk 2020).

Aksjologiczne wyzwania mogą być związane z pandemią COVID-19 postrzeganą w kategoriach urzeczywistnienia się społeczeństwa ryzyka (Constantinou 2021; Radzińska, Pustulka 2021), w której nastąpiło przejście od poczucia zagrożeń i bliskości katastrof do rzeczywistego niebezpiecznego zdarzenia, co uruchomiło „wspólnotę zagrożenia” w ramach społeczeństwa światowego (Beck 2004: 62). Według Ulricha Becka, w odróżnieniu od społeczeństwa klasowego dążącego do równości udziału w dobrobycie, celem społeczeństwa ryzyka miało być chronienie wszystkich przed działaniem trucizny (2004: 62). Strach staje się wtedy siłą napędową wspólnotowości (Beck 2004: 64), łączącą ludzi w niebezpieczeństwie niewidzialnego zagrożenia. Pandemia natomiast

może stanowić test zarówno dla solidarności potrzeb, jak i solidarności strachu w skuteczności i trwałości jednoczenia ludzi w działaniu dla wspólnego dobra.

Początkowa mobilizacja do działania na rzecz innych i wspólnego dobra prognozowała pozytywne rezultaty testu solidarności. Pandemia COVID-19 wykreowała nowe sytuacje zagrożenia i nowe ryzyka wśród wielu grup społecznych, wymuszając – w odpowiedzi – zorganizowanie adekwatnego wsparcia (Duque i in. 2020; Fancourt i in. 2021; Lachance 2020; Carlsen, Toubøl, Brincker 2021), w które angażowały się także osoby wcześniej nieaktywne w inicjatywach społecznych i charytatywnych (Bertogg, Koos 2021). Charytatywność i wolontariat nie są bezproblemowymi definicyjnie sposobami realizacji solidarności (Wildt 1999; Radzińska 2014), ale warto dostrzec aktywność w tych obszarach (Wilson, Musick 1997), uzupełnioną o odpowiedź na nową potrzebę wsparcia związaną z doświadczeniem stresu pandemii i izolacji (Arpino i in. 2020; Wróblewski, Meler, Afeltowicz 2020).

Percepcja i doświadczenie covidowej sytuacji oraz społeczne praktyki były na początku pandemii determinowane poczuciem bliskości poprzez podobieństwo sytuacji (Drozdowski i in., 2020; Settersten i in. 2020). Wirus COVID-19 wydawał się demokratycznie dotyczyć wszystkich. Percepcja jednak zmieniła się, gdy jasne okazało się, że status społeczno-ekonomiczny wpływa na doświadczenie pandemii (Bowleg 2020; Nolan 2021; Stok i in. 2021). Jednakże nowa perspektywa na współzależność, związana z doświadczeniem wzajemnego wpływu, ożywiała solidarne postawy, równoważąc – przynajmniej na początku i przynajmniej do pewnego stopnia – konieczność dystansowania się (Mishraa, Rath 2020). Przywołując klasyczne podejście Marka Granovettera (1973), zarówno słabe, jak i silne więzi społeczne zyskały na znaczeniu, a ich kapitały zostały silnie zaktywizowane, przede wszystkim w pierwszej fali pandemii (Jetten 2020). Utrzymywanie kontaktu i troska o relacje stała się w okresie pandemii COVID-19 szczególnie ważna (Pieh i in. 2021), a początkowy okres obfitował w intensywność rozmów zarówno z najbliższymi, jak i w szerszych sieciach społecznych (Goodwin i in. 2020; Radzińska, Pustułka 2021).

Wzrost energii wspólnotowości w warunkach kryzysu, jako narzędzie ochrony społecznej, ożywia solidarność w społeczeństwie, ukazując nie tylko zasięg, ale i witalność grup, natomiast spadek energii nasila postawy samozachowawcze (Bartkowski 2014). W pandemii COVID-19, podobnie jak w przypadku wcześniejszych kryzysów (Bartkowski 2014), można było obserwować zacieśnianie się kręgów wsparcia do węższego grona bliższych osób (Schwiertz, Schwenken 2020). Wartości, w tym solidarność, odgrywają w kryzysie rolę kryterium decyzyjnego, szczególnie wraz z wyczerpywaniem się zasobów. Początkowa gotowość do działania na rzecz innych i troska o osoby z grupy ryzyka, topniała wraz z prognozami kryzysu gospodarczego, a opozycja między pokoleniem młodych i seniorów wzmacniała się wraz z narracją o potrzebie poświęcania się

poprzez samoograniczenie jednej grupy dla dobra drugiej (Ayalon i in. 2021; El-lerich-Groppe, Schweda, Pfaller 2021).

Solidarność może stanowić realną siłę społeczną – jak pisała Hannah Arendt (1991) – która integrując uczucia i namysł intelektualny, pozwala skutecznie współdziałać jednostkom, a w sferze publicznej reguluje, poprzez adekwatne metody i środki, nierówności społeczne (idea współzależności). Spowolnienie rozprzestrzeniania się wirusa, a przez to ograniczenie jego konsekwencji – zdrowotnych i społeczno-gospodarczych – wymaga pogodzenia osobistych preferencji ze współodpowiedzialnością, co jest możliwe poprzez uruchomienie zasobów uczuciowych i/lub intelektualnych dla wspólnego celu (Tomasini 2021). Skłonność do wzajemnego wsparcia, poczucie wspólnoty celów i okoliczności, przeżywanie symetryczności w relacjach oraz uznanie dla kosztów wspólnej sprawy, wpisuje się, według Florisa Tomasinięgo, w nurt utopijny. Solidarność utopijna jako aspiracyjna siła do walki z wirusem była wykorzystywana w narracjach przywódców politycznych i międzynarodowych organizacji. Jednakże solidarność realizowana w praktyce rozbija się o społeczny porządek, różnice kapitałów i możliwości, stając się iluzją, określaną przez Tomasinięgo za Michélem Foucaultem, heterotopią, czyli miejscem, gdzie wcale *nie jest tak dobrze* (Tomasini 2021, zob. też Bowleg 2020; Nolan 2021).

W badaniu solidarności pomocna jest perspektywa socjologii moralności, w której analiza czynników warunkujących kształtowanie się moralności grup społecznych i problematyka funkcjonowania norm w życiu społecznym (Ossowska 2005) stanowi priorytet nad kwestiami normatywnymi. Pytaniem nie jest, czy solidarność jest dobra czy zła, ani czy z sukcesem przeszła próbę kryzysu, lecz – zgodnie w podejściem Ossowskiej – co ludzie uważają za dobre i złe oraz do czego dążą (1967). Dlatego przed podjęciem próby oceny kryzysowo-covidowej solidarności, należy prześledzić jej miejsce w wyjątkowym aksjologicznie wyzwaniu pandemii COVID-19. W metodzie Ossowskiej punkt wyjścia stanowi semantyczna analiza pojęcia w najwyższych dostępnych standardach ścisłości i precyzji (Kiciński 1983). Badanie zjawisk moralnych ma opierać się na weryfikacji warunków koniecznych i wystarczających, ale punkt wyjścia stanowi pytanie o rozumienie, jak daną wartość postrzegają i doświadczają osoby znajdujące się w danym kontekście społecznym. Ostateczne definicje zjawisk moralnych są bardzo trudne ze względu na dopasowanie definicji analitycznej do codziennych praktyk i dyskursu, co warunkuje sama moralność kształtowana pod wpływem różnych tradycji i doświadczeń grupowych (Ossowska 1983). Możliwe natomiast jest poznanie i zrozumienie perspektyw poznawczych i sposobów doświadczania poszczególnych wartości, na przykład solidarności w okresie kryzysu, jakim jest pandemia COVID-19.

Metodologia projektu

Artykuł opiera się na badaniu empirycznym *Solidarność w koronie: postrzeganie i/lub doświadczanie przejawów (nie)solidarności w okresie pandemii COVID-19*, którego celem było uchwycenie postaw, narracji i społecznych praktyk w trakcie pandemii COVID-19. Projekt był realizowany jako jakościowe badanie podłużne (Qualitative Longitudinal Research, QLR) w formacie zaproponowanym i rozwijanym przez Bren Neale (2019) i miał charakter eksploracyjny (był prowadzony od początku kwarantanny – 13.03.2020). Wykorzystywaną techniką badawczą były indywidualne wywiady pogłębione realizowane online. Badanie składało się z trzech fal: pierwsza fala została zrealizowana w drugiej połowie marca 2020 roku, tuż po wybuchu pandemii i w okresie tzw. narodowej kwarantanny, gromadząc pierwsze, gorące i spontaniczne wrażenia zaskakującej sytuacji; druga fala odbyła się w okresie maj-czerwiec 2020 roku w celu uchwycenia potencjalnego normalizowania sytuacji w czasie, kiedy nastąpiło rozluźnienie epidemicznych obostrzeń; natomiast trzecia fala badania miała miejsce w okresie kwiecień-czerwiec 2021 roku, tuż po kulminacji trzeciej fali pandemii, kiedy jasne stało się, że pomimo szczepionki nie skończy się ona zgodnie z oczekiwaniami.

Osoby biorące udział w badaniu zostały zrekrutowane w odpowiedzi na prośzenie w mediach społecznościowych (publiczny post na Facebooku). Badane/i zostały/li poinformowane/i o celach rozmów, zasadach przechowywania danych oraz podpisały/li odpowiednie formularze zgód. W badaniu wzięło udział 25 osób, w tym 20 kobiet i 5 mężczyzn w wieku od 28 lat do 74 lat (średnia wieku wynosiła 40 lat). Badane osoby pochodziły z różnych regionów Polski (2 osoby mieszkające za granicą); w większości byli to mieszkańcy miast (w tym 18 osób mieszkało w dużym mieście, 7 w małym lub na wsi). Wszystkie badane osoby, poza jedną kobietą, miały wyższe wykształcenie i wykonywały pracę związaną z zarządzaniem (8 osób to (współ)właścicielki/e małych firm; 6 osób zajmowało stanowiska na średnim i wyższym poziomie menedżerskim); kwalifikacjami eksperckimi (2 osoby zajmują się nauką, 2 osoby są doradczykami/doradcami); administracją (publiczną: 2 osoby, biurową: 1 osoba) oraz służbą zdrowia (1 pielęgniarka i 1 psychoterapeutka).

Projekt miał charakter eksploracyjny i nie zawierał założeń o koniecznym i pewnym pojawieniu się solidarności w pandemii COVID-19. W pierwszej fali badania, w ramach eksploracji tematu, pytania dotyczyły przeżywania, indywidualnie i/lub grupowo/wspólnotowo okresu lockdownu i były uzupełniane (pod koniec wywiadu) pytaniem o rozumienie, postrzeganie i doświadczanie solidarności. Celem tego etapu projektu było przede wszystkim sprawdzenie, czy i ewentualnie *jak* solidarność jest postrzegana i/lub doświadczana przez rozmówców i rozmówczynie. Dobór metod i próby, mieszczący się w założeniach

jakościowej metodologii badań, ma ograniczony potencjał wyjaśniający – pokazuje tendencje, ale wnioski nie mają charakteru uniwersalnego.

W związku z powyższym, na potrzeby artykułu dokonano analizy tematycznej z trzech fal wywiadów, koncentrując się szczególnie na ciągłości i zmianie w postrzeganiu i doświadczaniu solidarności. W trakcie analizy dokonano wyboru danych z kolejnych fal pandemii odzwierciedlających percepcję i praktyki solidarnościowe o różnym charakterze i natężeniu: analizie poddane zostały zarówno te części wywiadu, w których nawiązania do solidarności poruszane były przez uczestników i uczestniczki, jak i te, w których odpowiadały/li one/i na pytania wprost nawiązujące do solidarności. Dane w postaci transkrypcji wywiadów zostały zakodowane przy użyciu programu MAXQDA. Zastosowano otwarte kodowanie tematyczne (por. Saldana 2014); skupione na takich kodach, jak: postrzeganie solidarności, doświadczanie solidarności, zaangażowanie, ocena.

Wyniki badania: postrzeganie i doświadczanie solidarności

W początkowym okresie pandemii, szczególnie w pierwszej narodowej kwarantannie, wśród badanych osób dominowało ogólne poczucie solidarności i bliskości z innymi ludźmi (Mishraa, Rath 2020), nawet jeśli nie wspierały tego poczucia konkretne doświadczenia.

Mam takie poczucie, że jesteśmy bardziej solidarni teraz. (...) I to jest zmiana, to znaczy, dla mnie to jest coś, czego nie było, przynajmniej ja to czuję i w swoim zachowaniu i w tym, że ja chcę nie być obojętnym na to, co się dzieje dookoła. I w tym, że mam poczucie, że właśnie gdzieś sporo osób pokazało tą łapkę w górę i powiedziało: nie jestem obojętny (Kacper, 29 lat_fala1).

Poczucie wspólnoty niosło falę pomocowej energii, spontaniczną chęć działania, dzielenia się i dawania wsparcia, a także silnie wpływało na percepcję sytuacji i innych osób. Korzystając z kategorii Ossowskiej (2000), można interpretować postawy i zdarzenia z tego okresu jako solidarność z poziomu etycznego, która stała się siłą jednoczącą ludzi. Pomimo strachu, który pojawiał się w narracjach jako najczęściej identyfikowana emocja obrazująca solidarność społeczeństwa ryzyka (Beck 2004) oraz niepewności przytłaczającej w czasie kwarantanny (Bertogg, Koos 2021), badani byli skłonni dostrzegać przejawy wzajemnej troski i solidarności, co dawało im wiarę i nadzieję.

...zaczęliśmy rozmawiać o solidarności, o tym jak to wpłynie na społeczeństwo, o tym, że to właśnie pokaże ludziom, o czym ostatnio zapomnieliśmy, o tym, że powinniśmy być razem ze sobą (Wiktoria, 31 lat_fala1).

W wywiadach przewijała się opowieść o śpiewających w oknach Włochach jako przykład wspólnoty oraz budowania i wzmacniania solidarności, pomimo niesprzyjających warunków zamknięcia w domach. Wyciszenie sporów politycznych, chęć sąsiedzkiej pomocy, a także pozostawanie w domu i przestrzeganie zasad kwarantanny było postrzegane nie tylko jako objaw zdrowego rozsądku, ale i troska o innych. Po zaledwie kilku tygodniach życia w pandemii, czyli w drugiej fali badania, narracje badanych osób zaczęły się różnicować, uwydatniając dwie tendencje. W pierwszej dominowała perspektywa różnicowania i rozwarstwienia.

Przekonałem się, że takie wybuchy społecznej energii i solidarności mają swoją datę ważności, że to jest góra kilka tygodni i potem wchodzi szare życie, zmęczenie itd. (Ziemowit, 29 lat_fala2).

W drugim podejściu silne pozostało przekonanie o sensie wspólnotowych postaw i działań oraz wiara w międzyludzką solidarność. Warto zaznaczyć, że choć ta druga postawa była w badaniu reprezentowana rzadziej, to zakotwiczenie w niej było konsekwentne.

Wydaje mi się, że ludzie będą bardziej solidarni i będą bardziej współodpowiedzialni za siebie, mam nadzieję od tego momentu, że jakby też trochę otworzyły się oczy wszystkim; nie wszystkim, ale większości. Także widzę, że ludzie bardziej doceniają bliskość i współodpowiedzialność i bycie razem (Tola, 39 lat_fala2).

Zakaz gromadzenia się „odciął zasilanie” wspólnotowej energii związanej z byciem razem i współdziałaniem, co negatywnie wpływało na społeczne postawy. Trudniej było uwspólniać aksjologiczną podstawę i czerpać z niej motywację do działania dla dobra innych (Wolf i in. 2020). Poczucie topnienia i wypalania się solidarności z czasem się upowszechniało, co potwierdziła trzecia fala badania. Większość osób nie tylko krytycznie oceniała działania innych, ale i zweryfikowała spojrzenie na własne postawy. Nadal jednak ocena spadku temperatury solidarnych postaw mieszała się z satysfakcją i uznaniem dla początkowej mobilizacji.

Nie ma takiego hura optymizmu, że ja jestem teraz dla wszystkich i wszyscy są dla mnie. Też to miałem, też wieszałem karteczki, że pomogę itd. Mało co z tego wyszło. (...) To jest tak, że po prostu masz pewną grupę, pewną sieć i w niej się obracasz i nie jesteś w stanie do końca mieć więcej, bo to się staje pobeżne (Kacper, 29 lat_fala3).

Niektóre osoby, także wcześniej bardzo aktywne społecznie, wycofały się z pola publicznych działań i albo ograniczyły swoje wsparcie do grona bliższych osób, albo redukowały liczbę inicjatyw, albo po prostu postanowiły skupić się na sobie i swoich potrzebach. Obrazuje to zawężające się kręgi solidarności, odzwierciedlające potwierdzone badaniami powiedzenie *Blood is thicker than water* (Crow 2002), aż do aksjologicznego egoizmu, który Stefan Nowak

opisał wprost: „najważniejszym przedmiotem dla każdego człowieka jest on sam” (Nowak 1979: 155). W pandemii, solidarność okazała się równie pożądana i potrzebna, co trudna w realizacji (Tomasini 2021).

Wraz z narracjami o solidarności na ogólnym i dość abstrakcyjnym poziomie, w wypowiedziach rozmówców i rozmówczyń pojawiały się też opisy doświadczeń, przykłady, opinie i oceny, które w toku analizy indukcyjnej zostały uporządkowane w sześć kategorii. By uchwycić, czasem subtelne, różnice i ewolucje narracji na temat tych kategorii, zostały one omówione z zachowaniem perspektywy temporalnej odzwierciedlonej w kolejnych falach badania.

W tabeli 1 prezentuję dwa główne wymiary analiz, które zostaną omówione w dalszej części artykułu, czyli obszary solidarności postrzeganej i doświadczanej przez badane osoby oraz zmiany w czasie uchwyconą w trzech falach badania.

Tabela 1. Główne wymiary analiz

	I fala badania marzec 2020	II fala badania maj-czerwiec 2020	III fala badania kwiecień-czerwiec 2021
Relacje i pozostawanie w kontakcie	najbardziej doceniany aspekt solidarności w pandemii COVID-19; wysoki poziom zaangażowania w relacje		
	intensywny kontakt telefoniczny i online; chęć wspierania innych pomimo poczucia niepewności i strachu	docenienie relacji i roli kontaktu; zmęczenie aktywnością online	umocnienie priorytetu relacji w budowaniu dobrostanu
Pomoc i wsparcie w bliższych i dalszych sieciach społecznych	początkowa nadzieja na wsparcie i współpracę oraz największe rozczarowanie niespełnionymi deklaracjami i przemijającą mobilizacją; z czasem wspieranie tego, co bliższe		
	wsparcie w zarządzaniu zmianami wymuszonymi pandemią, szczególnie w grupach zawodowych	poczucie rozdarcia między oficjalnymi zakazami i podziemiem; docenienie nieformalnych źródeł pomocy	docenienie faktycznych działań w odróżnieniu do (samyh) deklaracji; solidarność grupowa po linii interesu
Wspieranie tego, co bliskie (lokalność, sąsiedztwo, ulubione usługi)	optymalna redystrybucja dóbr wraz z topnieniem zasobów; zmianę w czasie także obrazują zawężające się kręgi		
	wspieranie online; identyfikacja tego, co bliskie	rosnąca rola lokalności; łączenie chęci pomagania i dbania o własny interes	mniejsza chęć wspierania innych przy ograniczonych zasobach
Pomoc materialna i charytatywność	mniejsza skłonność do charytatywności w każdej fali badania; zmiana beneficjentów pomocy (zawężające się kręgi)		
	spontaniczna i hojna pomoc	łączenie chęci pomagania i dbania o własny interes	mniejsza chęć wspierania innych przy ograniczonych zasobach

Postawy obywatelskie, w tym szczególnie przestrzeganie obostrzeń	solidarność jako przestrzeganie obostrzeń; zaangażowanie i uznanie dla nich chwytne i zależne od decyzji władz		
	samoograniczenie; przestrzeganie obostrzeń jako akt solidarności	obniżenie zaangażowania i chęci przestrzegania obostrzeń w reakcji na decyzje władz państwowych	dominacja innych spraw w myśleniu o solidarności i państwie (Strajk Kobiet)
Duchowość i ekologia	współzależność ogólnoludzka i międzygatunkowa; przykłady osób, które w pandemii rozwinęły swoją duchowość		
	nowe praktyki duchowe; dostrzeganie ekologicznych korzyści pandemii	język i przykłady dla komunikowania współzależności ogólnoludzkiej i międzygatunkowej	umocnienie postaw i przekonań opartych na poczuciu współzależności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Relacje i pozostawanie w kontakcie

Jakość relacji i utrzymywanie kontaktu z innymi ludźmi to najbardziej doceniany aspekt solidarności w pandemii COVID-19. Co ważne, był on wskazywany jako ważny w każdej z trzech fal badania. W początkowym okresie pandemii (pierwsza fala badania) doświadczanie solidarności poprzez kontakty z innymi osobami wiązało się przede wszystkim z udzielaniem się w mediach społecznościowych, rozmowami telefonicznymi i online (Ayalon i in. 2021; Pieh i in. 2021; Radzińska, Pustułka 2021). Pojawiały się propozycje pomocy i wsparcia, także w formie wywieszenia kartki na klatce schodowej. W bardziej osobistych relacjach sama uwaga, zainteresowanie, troska i czas na rozmowę były postrzegane jako forma pomocy i wsparcia.

Podzwoniłam po znajomych, którzy są na kwarantannie, czy nie potrzebują czegoś. (...) taka sytuacja kryzysowa uruchamia u mnie jakieś takie mechanizmy (...) wsparciowe (Celina, 41 lat_fala1).

Nowa i wymagająca pod wieloma względami sytuacja lockdownu zmusiła do szukania rozwiązań umożliwiających wzajemne wspieranie się bez wychodzenia z domu (Duque i in. 2020; Lachance 2020; Carlsen i in. 2021). W sieci relacji kumulowało się wsparcie, szczególnie psychologiczne. Z czasem pojawiło się zmęczenie kontaktem zapośredniczonym przez technologię, ale jednocześnie badane osoby doceniały możliwości, jakie ona daje. W kontekście przykładów doświadczanej solidarności pojawiały się bardzo konkretne sprawy, jak zakup maseczek dla koleżanki z pracy przy okazji zamawiania dla siebie czy przekazywanie informacji o atrakcyjnych ofertach pracy znajomym, którzy jej szukali. Dominował jednak motyw poświęcenia czasu i uwagi na pielęgnowanie kontaktu i codzienne wspieranie w rozmowie.

Mam takie poczucie, że wielu ludzi tęskni za kontaktem, więc pozornie pomimo tego, że mamy ograniczone kontakty, te kontakty są częstsze. Ludzie piszą do siebie częściej, dzwonią do siebie częściej, częściej jakby czują właśnie tę solidarność w związku z całą tą sytuacją, bo wszyscy jesteśmy w tym samym. I jest dużo rozmów na ten temat. Oczywiście, że zawierają wątpliwości, strach, czasem krytycyzm względem całej sytuacji, ale na pewno to wpływa na relacje, że one się w jakiś sposób zacieśniają (Wiktorja, 31 lat_fala2).

W trzeciej fali badania relacje i kontakt nadal miały priorytetową pozycję podstawy jakościowego funkcjonowania, a pomoc i wsparcie – tak w doraźnych, prostych sprawach, jak i w bardziej wymagających wyzwaniach – oferowane były przede wszystkim w obrębie bliskich kręgów w sieci relacji. Przykłady doświadczania solidarności pojawiające się w wywiadach, to: noszenie maseczki ze względu na komfort innych; przywiezienie leków i upieczenie babeczek dla chorej koleżanki; wsparcie finansowe znajomej, której pogorszył się stan zdrowia i nie mogła pracować; szycie i zamawianie maseczek; uruchomienie krokomierza sąsiadce; wspólne przeżywanie choroby i śmierci bliskiej osoby (wspólna opieka nad chorującą i umierającą babcią, telefony do członków rodziny po jej śmierci); organizowanie wieńców pogrzebowych, gdy zmarła bliska osoba kogoś z kręgu przyjaciół. Wsparcie dotyczyło więc codziennych wyzwań, których zakres w pandemii częściowo się zmienił (Bertogg, Koos 2021), ale też poważnych wyzwań emocjonalnych, relacyjnych i egzystencjalnych.

Wsparcie w ramach sieci społecznych

Od pierwszej fali badania w relacjach osób badanych pojawiały się opowieści o doświadczaniu wsparcia i solidarnych działań w sferze zawodowej. I podobnie jak w innych sferach życia, już samo zainteresowanie, życzliwa uwaga, czas i gotowość do wspierania były przeżywane jako solidarność. Pandemiczna sytuacja generowała nowe wyzwania i dynamizowała zmianę, przez co solidarność poziomu prakseologicznego Ossowskiej (2000), czyli większa skuteczność podejmowanych działań okazała się potrzebna w radzeniu sobie z nowymi i nierzadko nadzwyczajnymi zadaniami. Współpraca stawała się bardziej potrzebna, gdy zakres obowiązków się zmieniał, a angażowanie się w dodatkowe zadania, czy to związane z pracą zawodową, czy wolontariatem, dawały możliwość – jak mówiły badane osoby – by robić coś pożytecznego i mieć kontakt z innymi. Niektórzy wykorzystywali to jako okazję do podjęcia zadań lidarskich, a inni dobrze odnajdywali się w wykonawczych rolach.

W ramach solidarnego wsparcia w środowisku zawodowym pojawiła się na przykład wzajemna edukacja w grupie trenerów i nauczycieli, pomoc w przejściu do pracy online, organizacja medytacji dla zespołu z pracy, stworzenie i prowadzenie grupy empatii na Facebooku. Osoby zajmujące się zawodowo rozwojem i edukacją decydowały się na udostępnianie swoich materiałów za darmo, organizowanie rozrywki dla dzieci, tworzenie grup wsparcia dla rodziców,

przedsiębiorców i dla osób wspierających (służba zdrowia). Badane osoby podejmowały działania na miarę swoich możliwości, jak na przykład organizacja przekazania butów ochronnych jako darowizny; wsparcie w podnoszeniu odporności (masaż i stawianie baniek); przekazanie zasiłku na opiekę nad dzieckiem osobie potrzebującej; zaproszenie do domu międzynarodowej grupy, gdy ograniczono mobilność na granicach; szycie maseczek i organizacja komputerów dla dzieci do zdalnej nauki.

W drugiej i trzeciej fali badania, badane osoby wspominały o doświadczeniu rozdarcia życia w świecie oficjalnym i w podziemiu. Jedna z badanych osób przywołała archetyp *trickstera* chcąc pokazać, jakich wyborów dokonuje i gdzie szuka pomocy, gdy oficjalne źródła zawodzą. Postawa *trickstera* to z jednej strony skuteczność działania, ale z drugiej działanie na granicy prawa i obyczaju, co bezpośrednio wpływa na morale. Przyczyny szukania takich alternatyw, o których mówili badani, to między innymi brak zaufania do władzy i frustracja powodowana obserwacją innych ludzi, którzy jak pasażerowie na gapę „migają się” od pandemicznych trudów; efekty natomiast wiążą się ze spadkiem wspólnotowych uczuć, które słabły wraz z przedłużającą się pandemią. Jednocześnie osoby doświadczające korzyści podziemia mówiły o nich w kategoriach solidarności, bo w kryzysowej sytuacji uzyskiwały dostęp do zasobów oficjalnie niedostępnych.

[solidarność w pandemii kojarzy mi się] z podziemiem. Ze spotkaniami, mimo że nie można było się spotykać. Z wyjazdami, mimo że nie można było wyjeżdżać. Z wynajmowaniem łódek, mimo że nie można ich było wynajmować (Maja, 43 lat_fala2).

Z czasem (trzecia fala badania) rozdwojenie światów tylko się pogłębiało, co tak opisała jedna z badanych osób:

Niesamowicie ciekawe według mnie jest to, że ten stan się znormalizował. To już nie budzi emocji, natomiast to są światy totalnie równoległe i za każdym razem jak tego doświadczam, to jestem po prostu wstrząśniętą, jak bardzo się to stało. Nie ma najmniejszego problemu z tym, żeby normalnie żyć, żeby chodzić w tej chwili w Warszawie na siłownię, do restauracji, wszędzie, gdzie sobie zażyczysz. (...) a jednocześnie mamy lockdown i wszystko jest zamknięte, i biznesy upadają. I to się dzieje w tej samej rzeczywistości, w tej samej przestrzeni społecznej. (...) to ma coś wspólnego z solidarnością; również na ile się godzimy na pewne rzeczy, na ile jesteśmy w nich razem, na ile widzimy w tym jakiś wspólny sens, na ile tolerujemy to, że część ludzi przyjmuje reguły, a część ich nie przyjmuje (Gaja, 40 lat_fala3).

Ciekawym przykładem współpracy, przywoływanym przez osoby studiujące, były akademickie zajęcia, które nagle i bez większych przygotowań zaczęły odbywać się online. Dzięki obustronnej wyrozumiałości – uczących i uczących się – możliwe stało się, zdaniem badanych, odnalezienie

w nowych, nie do końca sprzyjających warunkach. Osoby o wyższych kompetencjach w obszarze nowych technologii pomagały innym wdrożyć się w pracę online. Jedna z respondentek, poruszona skalą zjawiska bezpłatnego udostępniania treści edukacyjnych z jednej strony i zapotrzebowaniem na wartościowe treści dla dzieci i młodzieży z drugiej strony, zorganizowała zespół specjalistek i specjalistów, którzy wspólnymi siłami stworzyli edukacyjną platformę online.

Nadzieja na wsparcie i współpracę, a także dostrzegane i doświadczane przejawy solidarności, były najsilniejsze w sieciach społecznych w pierwszej fali badania. Z nimi także wiązało się największe rozczarowanie niespełnionych deklaracji i przemijającej mobilizacji. Deklaracje były oceniane sceptycznie, jeśli nie wiązały się z konkretnym działaniem. Zmianę w czasie obrazują kręgi – na początku najszersze, obejmujące bliższych i dalszych znajomych, a nawet nieznajomych, z czasem węższe i ograniczające się do znajomych, przyjaciół i rodziny. Wyniki te są zgodne z analizami Jerzego Bartkowskiego prowadzonymi na podstawie Europejskiego Sondażu Wartości (European Value Survey, EVS) i Światowego Sondażu Wartości (World Value Survey, WVS), w których pokazuje, że „reakcja na kryzys może (...) przyjmować formę nasilonej orientacji egocentrycznej i zmniejszania się poczucia zobowiązań wobec innych ludzi. Deficyt środków wymusza także wyraźne określenie, którym grupom skłonni jesteście pomóc” (Bartkowski 2014: 20).

Wsparcie dla tego, co bliskie (lokalne/ulubione/uznawane)

Wspieranie tego, co bliskie, czyli lokalnych przedsiębiorców, ulubionych usługodawców czy uznawanych społecznych inicjatyw w pierwszym okresie pandemii było związane przede wszystkim z aktywnością w wirtualnym świecie: organizowaniem (się) grup wsparcia oraz pomaganiem małym biznesom i poszczególnym osobom, które z dnia na dzień znalazły się w trudnej sytuacji. Tendencja wspierania tego, co bliskie pojawiła się w pierwszej fali badania i utrzymała w dwóch kolejnych.

Wsparcie tych małych przedsiębiorstw, wchodzenie w jakąś kooperatywę, no to się wszystko właśnie fajnie dzieje, (...) jedni drugim pomagają, jak na przykład ten biznes trochę przenieść do online, (...) myślę, że to takie pomaganie sobie wzajemne bardzo, bardzo, bardzo ruszyło i tak scaliło ludzi pod tym kątem (Sylwia, lat 32_fala1).

Szczególnie silnie oddziaływały media społecznościowe, do których przeniosła się aktywność osób obowiązkowo zamkniętych w domach. Najczęściej wspomnianą inicjatywą była grupa *Widzialna ręka* (zob. Chwat 2021), ale portale społecznościowe pomagały także organizować wsparcie dla biznesów: restauracji, kawiarni, małych sklepów. Tylko w pojedynczych przypadkach (osoby prowadzące działalność gospodarczą) dominowało poczucie własnej

trudnej sytuacji i wtedy pojawiała się potrzeba, czasem roszczenie, otrzymywania wsparcia.

Wraz z topnieniem zasobów – materialnych i emocjonalnych – ważne stały się pytania o optymalną redystrybucję dóbr, a im osoba, miejsce lub przedsięwzięcie było bliższe (geograficznie, psychologicznie, aksjologicznie), tym większą miało szansę na wsparcie. Lokalność nabierała znaczenia, bo choć paląca była chęć pomagania wszystkim i każdemu, to bliskość (relacyjna, geograficzna, tożsamościowa) upraszczała jednocześnie się, gdyż kontakt był łatwiejszy i relacja pomocowa szybciej nabierała realistycznych rysów.

Na początku to u mnie ta solidarność była bardziej dla obcych ludzi i widziałam takie te wszystkie napisy na drzwiach, sama tam zaangażowałam się w grupy jakieś na Facebooku. I takie poczucie bardzo dużej solidarności w ogóle jakby z ludźmi tym, że jesteśmy wszyscy w tej samej sytuacji. To miałam takie poczucie solidarności społecznej. Natomiast widzę, że to się zmieniło na taką solidarność, bardziej chcę wspierać najbliższych, to nie muszą być bliskie mi osoby rodzinne czy tam przyjaciółki, ale takie osoby, które ja uznaję za ważne mi i bliskie, nie wiem, sąsiadów itd. (Celina, lat 41_fala2).

Lokalne działania dawały poczucie lepszego zarządzania zasobami – energią i czasem, a jednocześnie dawały szansę zobaczenia i odczucia skutków, co przekładało się z kolei na poczucie satysfakcji. W ramach lokalnych działań łączył się poziom prakseologiczny i etyczny solidarności (Ossowska 2000), bo z jednej strony wsparcie kierowane było do osób i w miejsca, które były bliskie ze względu na relacje i wartości; a z drugiej starano się zwiększyć skuteczność inicjatyw, które miały zapewnić „powrót do normalności” po pandemii, jak utrzymanie ulubionej knajpki, osiedlowego warzywniaka, lokalnej grupy przedsiębiorczyń.

Za chwilę się okaże, że ona to zwinie, nie będzie tego, a ja ją bardzo lubię jako osobę, (...) kurczę to jest takie miejsce, które ja chcę, żeby było w moim świecie. W związku z tym po prostu zadzwoniłam do niej i powiedziałam, słuchaj, na pewno do ciebie przyjedziemy, jak tylko będzie można, ja ci zrobię przelew jakiejś zaliczki od razu. I tego typu działania one są wyraźnie, mój filtr jest taki, że to jest mój świat tak, taki nieprzypadkowy, taki, który wiem, że jest fajny, a nie tylko, że jest w potrzebie (Gaja, lat 40_fala2).

Przekazując pieniądze jako datek lub zadatek na rzecz przyszłej usługi, rozmówcy troszczyli się o innych, ale i o siebie, by w czasie popandemicznym mieć możliwość powrotu do przedcovidowego świata. W tym zakresie obszar wspierania tego, co bliskie, nakładał się na pomoc materialną.

Pomoc materialna i charytatywność

Na granicy charytatywności i wspierania tego, co lokalne pojawiły się inwestycje w mniej lub bardziej potrzebne produkty i usługi, których kupowanie

w momencie gospodarczego hamowania miało pomóc przetrwać czas lockdownu. Niektóre z badanych osób kupowały bilety na wydarzenia, vouchery na usługi i wyjazdy, a także kwiaty, jedzenie na wynos i sesje fotograficzne. W wielu przypadkach nie były to zakupy potrzebne, jednak motywacja dotyczyła wsparcia innych, a nie zaspokojenia własnych potrzeb.

Na przykład jak kupujemy te bilety na imprezę, która ma być za pół roku (...), że teraz płacimy ten bilet do tego klubu po to, żeby ten człowiek miał teraz te pieniądze za te bilety i przepłacamy za nie. (...) I nawet jeżeli właśnie pewne rzeczy nie są nam potrzebne, ale je kupujemy, to jest (...) wspierające taką solidarność (Lena, lat 35_fala2).

Charytatywność, wskazywana jako przykład angażowania się i solidarności, przewijała się w wypowiedziach przez cały okres badania. W pierwszej fali badania ujawniła się najbardziej spontaniczna potrzeba przekazywania pieniędzy, a decyzje co do kwot były hojniejsze. Później, kiedy zwiększyła się mobilność (druga fala badania), badane osoby częściej wspominały o organizowaniu i angażowaniu się w zbiórki materialnych rzeczy, jak ubrania dla osób dotkniętych kryzysem bezdomności czy zabawki dla dzieci. W trzeciej fali charytatywność jako przejaw solidarności pojawiała się zdecydowanie rzadziej.

Solidaryzowanie się z innymi wymaga wysiłku i jakichś koszty się ponosi tego. I tak jak na początku ludzie chętnie wpłacali datki na ratowanie kawiarni, jakichś inicjatyw, teraz możliwe, że już nie ma na to pieniędzy i tyle. Albo wolą te pieniądze przeznaczyć na przykład na wypoczynek swój własny (Tamara, 37 lat_fala3).

Postawy obywatelskie

W pierwszej fali badania najsilniejsze i rodzące napięcia było doświadczenie zderzenia chęci i energii do działania i pomagania sobie nawzajem z nakazem izolowania się. Solidarność kojarzona najczęściej z głośnymi akcjami, protestami i Lechem Wałęsą na murach gdańskiej stoczni musiała przybrać zupełnie inną formę, co nie dla wszystkich było proste. Dla niektórych aktem solidarności stała się rezygnacja ze spotkań i dawnego stylu życia (por. Cheng, Lam, Leung 2022).

Mam świadomość tego, że my wszyscy tym, co robimy teraz, i że traktujemy poważnie sytuację, izolujemy się i tak dalej, to dbamy o siebie jako zbiorowość (Gaja, lat 40_fala1).

Stopień i chęć dostosowania się do rządowych dyspozycji były silnie związane z oceną ich treści (w drugiej fali badania), motywację do przestrzegania obostrzeń szczególnie nadwyrężyły decyzje o „zamknięciu” lasów i parków (por. Wróblewski i in. 2020) oraz działania władz związane z wyborami prezydenckimi wiosną 2020 roku, w tym nakłanianie do uczestnictwa poprzez trywializowanie sytuacji epidemicznej.

Obserwuję mój rząd bez żadnej strategii, który jest zupełnie zafiksowany na partyjnym zwycięstwie w wyborach. No to co, dlaczego mam dłużej inwestować swoje siły w obserwację tego kryzysu? (Ziemowit, lat 29_fala2).

Dla niektórych badanych od decyzji władz zaczęło się „pokawałkowanie świata” polegające na niespójności działań ludzi i władzy oraz na braku poczucia, że władza robi to, co dla społeczeństwa najlepsze. Wraz z wątpieniem w sensowność przepisów pojawiała się więcej niesubordynacji w przestrzeganiu obostrzeń. W wielu przypadkach troska o innych pozostawała jedyną motywacją do liczenia się z nakazami i zakazami, co z kolei zwiększało skłonność do strzegania solidarności w przestrzeganiu obostrzeń.

W obywatelskim obszarze pojawiały się natomiast przejawy solidarności niezwiązane z pandemią COVID-19, jak Strajk Kobiet, który zdominował wiele rozmów w trzeciej fali badania. Po roku pandemii wirus dla wielu osób nie był już soczewką, przez którą chciały oglądać zdarzenia i własne działania, a Strajk Kobiet był sprawą, w której manifestowała się bardziej znana forma solidarności. Możliwość wyjścia na ulice, spotkania się z innymi ludźmi, bycia w ruchu, wolności i spontaniczności przewijały się w narracjach badanych i jako przykład solidarności zdominowało myślenie o wspólnocie jesienią 2020 roku i – dla niektórych osób – jeszcze wiele miesięcy później.

Duchowość i ekologia

Pandemiczna sytuacja i związana z nią sprzeczność chęci działania i jednoczesnego ograniczenia obostrzeniami możliwości działań, skutkowałą – w przypadku niektórych osób – kanalizacją energii w duchowość i ekologię. Osoby, które deklarowały ważność duchowości w życiu, znalazły sposoby, by ją praktykować bez wychodzenia z domu: modląc się, medytując, uczestnicząc w grupach online. W tym obszarze najwyraźniej zaznaczył się *syndrom Pollyanny* (Goodhart 1985; Radzińska, Pustułka 2021). Wiara, że w każdej sytuacji można zobaczyć pozytywne aspekty, była nie tylko zgodna z wartościami i duchowym nastawieniem, ale została też wzmocniona argumentami proekologicznymi (jak poprawa jakości powietrza) i publikowanymi w sieci zdjęciami ilustrującymi, w jakim stopniu natura „odetchnęła”, gdy człowiek ograniczył swoją aktywność.

Doświadczenie współzależności łączyło się z duchowością, ale było też przeżywane na poziomie więzi społecznych i w niektórych przypadkach umocniło holistyczne patrzyenie na społeczność.

Otworzyłam się bardzo na ludzi w sensie takim, że nie jesteśmy wrogami dla siebie nawzajem. Zabrzmi to może głupio, ale jesteśmy tak naprawdę wielką rodziną ziemską i jesteśmy za siebie współodpowiedzialni. Powinno mnie interesować to, żeby wszyscy byli szczęśliwi, żeby wszyscy mieli wystarczającą ilość pożywienia, wody, żeby się czuli

bezpieczni. Bo jeżeli wszyscy będą żyli w jakimś poczuciu bezpieczeństwa i dostatku, to będzie się nam wszystkim lepiej żyło (Tola, 39 lat_III fala).

Jedną z korzyści pandemii było uzyskanie przykładów i bardziej dostępnego języka w temacie ogólnoludzkiej współzależności i związanych z nią konsekwencji i obowiązków.

Dla mnie Covid podkreślił coś, co ja myślę sobie już od pewnego czasu i to się wiąże ze współzależnością. Jesteśmy od siebie zależni, czy tego chcemy, czy nie. (...) Od tego nie uciekniemy. (...) Covid to pokazał doszczętnie, bo od tego czy się zachowujemy w stosunku do siebie z uważnością, to po prostu mamy więcej zgonów lub mniej i jest to trochę straszne, że liczy się to w tej walucie, ale tak to było i tak to jest (Kacper, 29 lat_fala3).

Postawy religijne i duchowe pozwalały odłączyć się od działania w realnym świecie i mentalnie przeżywać solidarność jako postawę życzliwości wobec innych, co równie dobrze działało na poziomie ogólnoludzkim, jak i lokalnym. W przypadku niektórych z badanych osób taka postawa zasilala aktywność na rzecz innych i zaangażowanie w życie społeczne, choć cenione było też mentalne wsparcie, na przykład dla służby zdrowia.

Duchowo solidaryzuję ze służbą zdrowia, z tymi osobami, które są na pierwszej linii frontu działań walki z covidem (Olga, lat 61_I fala).

Praktyki duchowe, niekoniecznie związane z jakąkolwiek religią, były raczej kontynuacją postaw sprzed covidowego okresu niż nową aktywnością. Postrzeganie i doświadczanie solidarności w tym obszarze w niewielkim stopniu zmieniło się w kolejnych falach badania.

Podsumowanie: zmiana kryzysowej solidarności

Postrzeganie i doświadczanie solidarności, uchwycone w badaniu *Solidarność w koronie* w trzech falach wywiadów obejmujących okres kilkunastu pandemicznych miesięcy, zmieniało się od poczucia bliskości budowanego na przekonaniu o łączącej – bo takiej samej – beznadziejnej sytuacji, poprzez dostrzeganie różnic związanych przede wszystkim z sytuacją zawodową, ekonomiczną i domową, aż do ograniczenia wsparcia i skupienia na dobrobycie własnym i najbliższych. Te zmiany postaw i praktyk skutkowały rozczarowaniem, a topnienie mobilizacji do solidarności pokazało, że zryw emocjonalno-wspólnotowy nie trwa długo. Motywacja do troski o innych zacieśniała kręgi, najpierw do tego, co bliższe geograficznie i emocjonalnie, później coraz bardziej koncentrując się na znajomych, przyjaciółach i rodzinie, by w niektórych przypadkach ewoluować do otwartej i jasnej postawy stawiania własnych potrzeb i interesów ponad potrzeby i interesy innych ludzi.

W doświadczeniu solidarności badanych osób kluczową kwestią stało się zaangażowanie w obszarze słabych więzi (Granovetter 1973) i rozproszone praktyki (Morgan 1996), które wypełniły relacyjną przestrzeń między bliskimi więziami przyjacielskimi i rodzinnymi a abstrakcyjną wspólnotą narodową i globalną. Szukano nowych sposobów na pozostawanie w kontakcie, celebrowanie ważnych okazji i wspieranie się zgodnie z potrzebami i możliwościami. Wiele osób mówiło wprost o docenieniu relacji jako fundamentu dobrostanu psychicznego, co jednocześnie wydaje się jedną z ważniejszych korzyści kryzysu pandemicznego. Jak pisze Richard Settersten (2020), pandemia wyizolowała ludzi od siebie nawzajem, jednocześnie, co jest przewrotne, sprzyjała poczuciu zbiorowej solidarności, wspólnotowemu działaniu i współpracy oraz nieodłącznej potrzebie wzajemnego wsparcia.

Solidarność w pandemii COVID-19 była dostrzegana i doświadczana zarówno na poziomie etycznym, jak i prakseologicznym (Ossowska 2000). Na początku pandemii szczególnie silne było doświadczenie solidarności na poziomie etycznym – związanym z siłą jednoczącą ludzi – kiedy poczucie podobieństwa sytuacji i wspólnoty były najsilniejsze (Wolf i in. 2020), a deklaracje pomocy szczodre. Na poziomie prakseologicznym – większa skuteczność wspólnych działań – podejmowano zbiorowy wysiłek w ograniczeniu rozprzestrzeniania się wirusa (Cheng, Lam, Leung 2022), a także wspieraniu innych osób. Interpretacja praktyk obserwowanych i doświadczanych przez badane osoby jako solidarności była – w zdecydowanej większości przypadków – zgodna z przytoczoną na początku artykułu definicją Sangiovanniego: wspólny cel w ograniczaniu pandemii COVID-19, indywidualne zaangażowanie i osobiste zamiary oraz skłonność do ponoszenia znacznych kosztów i poczucie wspólnoty losu. Każdy z tych elementów był najsilniejszy w początkowym okresie pandemicznego kryzysu i malał z czasem, co znalazło odzwierciedlenie w ocenie solidarności w drugiej i, szczególnie, trzeciej fali badania.

Doświadczenie solidarności, choćby w ograniczonym zakresie, dawało jednak poczucie, że wspólnota jest bardziej możliwa. Część osób była w stanie czerpać wiarę i nadzieję nie w rozmiarze i trwałości podejmowanych działań, ale w samej gotowości do solidarności i chęci współpracy. Według Hannah Arendt (1991) solidarność jest alternatywą dla litości oraz niekorzystnego i wypaczony sposób postrzegane współczucia. Esencją integralności społecznej ma być pojmowanie solidarności jako zasady zapewniającej adekwatne metody i środki budowania relacji pomiędzy cierpiącymi i tymi, którzy chcą im pomóc (Nogal 2013). Dostrzeżenie i rozumienie zależności ma skutkować motywacją do zniesienia nierówności.

Pandemiczny kryzys był akceleratorem solidarności, obfitującym w okazje do zaangażowania się w działanie na rzecz innych. Aksjologiczny reflektor został skierowany na relacje i więzi, w czym odnajdywano sens solidarności.

Możliwości wspierania innych były szerzej dostępne, bo więcej osób potrzebowało różnego rodzaju wsparcia (Duque i in. 2020; Lachance 2020; Carlsen i in. 2021), jednocześnie potrzeby pomocy były bardziej jaskrawe. Okazje, choć liczniejsze i częstsze, nie były jednak dostępne dla wszystkich albo nie każdy był w stanie je dostrzec i wykorzystać. Wiele osób pozostało w blokach startowych z palącą energią, która ostatecznie wypaliła ich motywację. Organizacja życia w pandemii, w tym szczególnie opieka nad dziećmi i praca online (w większym stopniu obciążająca kobiety, zob. np. Del Boca i in. 2020), były dla części osób na tyle dużym wyzwaniem, że nie znajdowały w sobie zasobów, by angażować się w cokolwiek ponad ich podstawowe obowiązki. Solidarne postawy w początkowym okresie pandemii (Voicu i in. 2021) w części przypadków ograniczyły się więc (jedynie) do gotowości i deklaracji. Następujące po społecznej mobilizacji z początku narodowej kwarantanny zmęczenie i rozczarowanie miały najsilniejszy wpływ na relacje w szerszym gronie i słabe więzi z mezo poziomem. Strach okazał się silną motywacją do solidarności (Beck 2004), ale też najbardziej krótkotrwałą.

Porównując dynamikę mobilizacji solidarności w początkowym okresie pandemii COVID-19 opisaną w niniejszym artykule do kontekstu międzynarodowego, można stwierdzić, że Polska sytuuje się bliżej Rumunii i Węgier niż Hiszpanii (Voicu 2021) i państw nordyckich (Hansson, Stefansdottir 2021), co może mieć związek z przedpandemicznym poziomem solidarności w społeczeństwie. W krajach Europy Wschodniej można nadal obserwować trendy wskazujące na wyższy poziom egocentryzmu, większą atomizację społeczną, mniejszą wewnętrzną i ponadnarodową solidarność, a pod wpływem kryzysu nastąpić może dalszy regres w kierunku wartości materialistycznych i wzrost egocentryzmu (Bartkowski 2014: 22). Natomiast, jak pisze Bartkowski, „w sferze solidarności grupowej widoczny jest jej wzrost w grupach bliskich: lokalnej i narodowej, a osłabienie poczucia więzi z grupami «dalszymi» – mieszkańcami świata pojmowanymi jako całość” (Bartkowski 2014: 32), co również uwidoczniło się w opisywanym badaniu.

Zacieśnianie się kręgów wsparcia kieruje uwagę na problem ekskluzywności solidarności, a pandemia COVID-19 obnażyła i pogłębiła społeczne nierówności. Prekarność i podatność na zranienie dotyczą kwestii wykraczających daleko poza rynek pracy, oddziałując szeroko na warunki życia (Hardoś, Madarová 2021; Perry, Aronson, Pescosolido 2021). Pod wpływem kryzysów niektóre osoby są w stanie przeciwstawić się ich skutkom, inne niestety nie; niektóre są chronione i uzyskują wsparcie, inne nie. I choć pandemia COVID-19 zdaje się oddziaływać w coraz mniejszym stopniu na życie jednostek i społeczeństw, to nowe kryzysy, jak wojna w Ukrainie, stawiają te same pytania w centrum zainteresowania, stale je aktualizując – dlatego postawa solidarności jest wybiórcza

i aktywna tylko wobec niektórych osób? Dlaczego zaangażowanie na rzecz wspólnego przeciwdziałania nieszczęściu zmienia (zmniejsza) się w czasie?

Nawiązując do Tomasiniiego (2021) można stwierdzić, że w pandemicznym postrzeganiu i doświadczaniu solidarności perspektywa utopijna i heterotopijna przewijały się i uzupełniały w indywidualnych postawach i opiniach oraz w społecznych praktykach. O ile aspiracyjna *utopia* była spójna z początkowym klimatem mobilizacji, o tyle bardziej realistyczna *heterotopia* zdawała się trafniej opisywać doświadczenia z czasu pandemii COVID-19. Napięcie między utopijną i heterotopijną solidarnością może być w takim samym stopniu inspirujące i aspiracyjne, jak i rozczarowujące. Są takie wartości, jak na przykład miłość-*caritas* (Comte-Sponville 2000), które choć niemożliwe do pełnego urzeczywistnienia, są nadal warte myślenia i starań, bo wyznaczają aksjologicznie pożądane kierunki zmiany.

Podziękowania

Chciałabym podziękować dr hab. Pauli Pustulce i dr Justynie Kajcie za ich wkład uważnego czytania mojego tekstu oraz za trafne uwagi, wskazówki i sugestie, a także za wsparcie na różnych etapach prowadzenia badania.

Bibliografia

- Arendt, Hannah. 1991. *O rewolucji*. Przekład Mieczysław Godyń. Kraków: Dom Wydawniczy Totus.
- Arora, Gulhima, George Kroumpouzou, Martin Kassir, Mohammad Jafferany, Torello Lotti, Roxanna Sadoughifar, Zuzanna Sitkowska, Stephan Grabbe, Mohammad Goldustcorresponding. 2020. Solidarity and transparency against the COVID-19 pandemic. *Dermatologic Therapy*. DOI: 10.1111/dth.13359.
- Arpino, Bruno, Marta Pasqualini, Valeria Bordone, Aïda Solé-Auró. 2020. Indirect consequences of COVID-19 on people's lives. Findings from an on-line survey in France, Italy and Spain. *SocArX*. DOI: 10.31235/osf.io/4sfv9.
- Ayalon, Liat, Alison Chasteen, Manfred Diehl, Becca R. Levy, Shevaun D. Neupert, Klaus Rothermund, Clemens Tesch-Römer, Hans-Werner Wahl. 2021. Aging in times of the COVID-19 pandemic: Avoiding ageism and fostering intergenerational solidarity. *J Gerontol B Psychol Sci Soc Sci*, 76, 2: e49–e52. DOI: 10.1093/geronb/gbaa051.
- Bartkowski, Jerzy. 2014. Solidarność społeczna i kryzys. Zmiany wartości w Europie i w Polsce w warunkach kryzysu. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 48: 19–34.

- Bayertz, Kurt. 1999. Four Uses of “Solidarity”. In: K. Bayertz, ed. *Solidarity*. Dordrecht: Springer, 209–220.
- Beck, Ulrich. 2004. *Spoleczeństwo ryzyka: w drodze do innej nowoczesności*. Przekład Bogdan Baran. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bernard, Anna. 2017. Cultural activism as resource: Pedagogies of resistance and solidarity. *Journal of Postcolonial Writing*, 53, 3: 367–379.
- Bertogg, Ariane, Sebastian Koos. 2021. Socio-economic position and local solidarity in times of crisis. The COVID-19 pandemic and the emergence of informal helping arrangements in Germany. *Research in Social Stratification and Mobility*, 74: 100612. DOI: 10.1016/j.rssm.2021.100612.
- Bowleg, Lisa. 2020. We’re not all in this together: on COVID-19, intersectionality, and structural inequality. *American Journal of Public Health*, 110, 7: 917–917. DOI: 10.2105/AJPH.2020.305766.
- Carlsen, Hjalmar Bang, Jonas Toubøl, Benedikte Brincker. 2021. On solidarity and volunteering during the COVID-19 crisis in Denmark: the impact of social networks and social media groups on the distribution of support. *European Societies*, 23 (sup1): S122–S140. DOI: 10.1080/14616696.2020.1818270.
- Cheng, Kar Keung, Tai Hing Lam, Chi Chiu Leung. 2022. Wearing face masks in the community during the COVID-19 pandemic: altruism and solidarity. *The Lancet*, 399.10336: E39–E40. DOI: 10.1016/S0140-6736(20)30918-1.
- Chwat, Oliwia. 2021. Social Solidarity during the Pandemic: The “Visible Hand” and Networked Social Movements. *Kultura i Społeczeństwo*, 65, 1: 87–104. DOI: 10.35757/KiS.2021.65.1.3.
- Cluver, Lucie, Jamie M. Lachman, Lorraine Sherr, Inge Wessels, Etienne Krug, Sabine Rakotomalala, Stephen Blight, Susan Hillis, Gretchen Bachman, Ohad Green, Alex Butchart, Mark Tomlinson, Catherine L. Ward, Jennifer Doubt, Kerida McDonald. 2020. Parenting in a time of COVID-19. *Lancet*, 395: 10231, e64. DOI: 10.1016/S0140-6736(20)30736-4.
- Comte-Sponville, André. 2000. *Mały traktat o wielkich cnotach*. Przekład Halina Lubicz-Trawkowska. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Constantinou, Costas S. 2021. „People Have to Comply with the Measures”: Covid-19 in “Risk Society.” *Journal of Applied Social Science*, 15, 1: 3–11. DOI: 10.1177/1936724420980374.
- Córdobaa, Diana, Ana M. Peredob, Paola Chavesc. 2021. Shaping alternatives to development: Solidarity and reciprocity in the Andes during COVID-19. *World Development*, 139: 105323. DOI: 10.1016/j.worlddev.2020.105323.
- Crow, Graham. 2002. *Social Solidarities: Theories, Identities and Social Change*. Buckingham: Open University Press.
- Czapliński, Przemysław. 2015. Zbyt późna nowoczesność. W: J. Żakowski, red. *Reforma kulturowa*, dostępny: <https://nck.pl/badania/raporty/reforma-kulturowa-2020--2030--2040>. Dostęp 06.10.2021.
- De Cremer, David, Geoffrey J. Leonardelli. 2003. Cooperation in social dilemmas and the need to belong: The moderating effect of group size. *Group dynamics: Theory, research, and practice*, 7, 2: 168.

- Del Boca, Daniela, Noemi Oggero, Paola Profeta, Mariacristina Rossi. 2020. Women's and men's work, housework and childcare, before and during COVID-19. *Review of Economics of the Household*, 18, 4: 1001–1017. DOI: 10.1007/s11150-020-09502-1.
- Drozdowski, Rafał, Maciej Frąckowiak, Marek Krajewski, Małgorzata Kubacka, Piotr Luczys, Ariel Modrzyk, Łukasz Rogowski, Przemysław Rura, Agnieszka Stamm. 2020. *Życie codzienne w czasach pandemii. Raport z drugiego etapu badań*. https://issuu.com/wydzialsocjologiiuam/docs/z_ycie_codzienne_w_czasach_pandemii_raport_z_drug. Dostęp 29.11.2020.
- Duque, Franco, Isabel, Catalina Ortiz, Jota Samper, Gynda Millan. 2020. Mapping repertoires of collective action facing the COVID-19 pandemic in informal settlements in Latin American cities. *Environment and Urbanization*, 32, 2: 523–546. DOI: 10.1177/0956247820944823.
- Ellerich-Groppe, Niklas, Mark Schweda, Larissa Pfaller. 2020. #StayHomeForGrandma—Towards an analysis of intergenerational solidarity and responsibility in the coronavirus pandemic. *Social Sciences & Humanities Open*, 2, 1: 100085. DOI: 10.1016/j.ssaho.2020.100085.
- Fancourt, Daisy, Andrew Steptoe, Feifei Bu. 2021. Trajectories of anxiety and depressive symptoms during enforced isolation due to COVID-19 in England: a longitudinal observational study. *The Lancet Psychiatry*, 8, 2: 141–149. DOI: 10.1016/S2215-0366(20)30482-X.
- Furceri, Davide, Prakash Loungani, Jonathan D. Ostry, Pietro Pizzuto. 2020. Will Covid-19 affect inequality? Evidence from past pandemics. *Covid Economics*, 12, 1: 138–157.
- Goodhart, Darlene E. 1985. Some psychological effects associated with positive and negative thinking about stressful event outcomes: Was Pollyanna right?. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 1: 216.
- Goodwin, Robin, Wai Kai Hou, Shaojing Sun, Menachem Ben-Ezra. 2020. Quarantine, distress and interpersonal relationships during COVID-19. *General psychiatry*, 33, 6. DOI: 10.1136/gpsych-2020-100385.
- Granovetter, Mark. 1973. The Strength of Weak Ties, *American Journal of Sociology*, 78, 6: 1360–1380.
- Hanel, Paul HP, Lukas J. Wolf. 2020. Leavers and Remainers after the Brexit referendum: More united than divided after all?. *British Journal of Social Psychology*, 59, 2: 470–493. DOI: 10.1111/bjso.12359.
- Hansson, Pia, Audur Birna Stefánsdóttir. 2021. Nordic solidarity and COVID-19. *Small States & Territories*, 4, 1: 29–44. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/74990>.
- Hardoš, Pavol, Zuzana Madarová. 2021. On the Forms of Vulnerability and Ungrievability in the Pandemic. *Mezinárodní vztahy*, 56, 4: 119–130. DOI: 10.32422/mv-cjir.1819.
- Herer, Michał. 2017. *Pochwała przyjaźni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jetten, Jolanda. 2020. *Together apart: The psychology of COVID-19*. Sage.

- Kiciński, Krzysztof. 1983. *Posłowie*. W: M. Ossowska. *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Warszawa: PWN.
- Kilkey, Majella, Louise Ryan. 2021. Unsettling events: understanding migrants' responses to geopolitical transformative episodes through a life-course lens. *International Migration Review*, 55, 1: 227–253. DOI: 10.1177/0197918320905507.
- Kneuer, Marianne, Michael Corsten, Hannes Schammann, Patrick Kahle, Stefan Wallaschek, Franziska Ziegler. 2021. Claiming solidarity: A multilevel discursive reconstruction of solidarity. *European Journal of Social Theory*. DOI: 10.1177/13684310211045794.
- Knize, Veronika, Lina Tobler, Bernhard Christoph, Lukas Fervers, Marita Jacob. 2021. Workin' moms ain't doing so bad: Evidence on the gender gap in working hours at the outset of the COVID-19 pandemic. *Journal of Family Research*, 34, 1: 161–192. DOI: 10.20377/jfr-714.
- Kołąkowski, Leszek. 2012. *O solidarności z małej litery pisanej*. W: L. Balcerowicz, red. *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Lachance, Erik L. 2020. COVID-19 and its impact on volunteering: moving towards virtual volunteering. *Leisure Sciences*, 43, 1-2: 104–110. DOI: 10.1080/01490400.2020.1773990.
- Leal Filho, Walter, Luciana Londero Brandli, Amanda Lange Salvia, Lez Rayman-Bacchus, Johannes Platje. 2020. COVID-19 and the UN Sustainable Development Goals: Threat to Solidarity or an Opportunity? *Sustainability*, 12, 13: 5343. DOI: 10.3390/su12135343.
- Marody, Mirosława. 2014. *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Maio, Gregory R., James M. Olson, Mark M. Bernard, Michelle A. Luke. 2006. Ideologies, values, attitudes, and behavior. In: R. T. Serpe, ed. *Handbook of social psychology*. Boston: Springer, MA, 283–308.
- Marston, Cicely, Alicia Renedo, Sam Miles. 2020. Community participation is crucial in a pandemic. *The Lancet*, 395, 10238: 1676–1678. DOI: 10.1016/S0140-6736(20)31054-0.
- Mishra, Chinmayee, Navaneeta Rath. 2020. Social solidarity during a pandemic: Through and beyond Durkheimian Lens. *Social Sciences & Humanities Open*, 2, 1: 100079. DOI: 10.1016/j.ssaho.2020.100079.
- Modrzyk, Ariel. 2020. Normy średniego zasięgu i kwestia normatywnej integracji społecznej. *Studia Socjologiczne*, 237, 2: 39–62. DOI: 10.24425/sts.2020.132461.
- Morgan, David H. 1996. *Family connections: An introduction to family studies*. Cambridge: Polity Press.
- Neale, Bren. 2019. *What is qualitative longitudinal research?* Oxford: Bloomsbury Publishing.
- Nogal, Agnieszka. 2013. Solidarność jako wartość polityczna. *Civitas. Studia z filozofii polityki*, 15: 99–116. DOI: 10.35757/CIV.2013.15.05.
- Nolan, Ryan. 2021. 'We are all in this together!' Covid-19 and The Lie of Solidarity. *Irish Journal of Sociology*, 29, 1: 102–106. DOI: 10.1177/0791603520940967.

- Nowak, Stefan. 1979. System wartości społeczeństwa polskiego. *Studia Socjologiczne*, 4: 155–173.
- Ossowska, Maria. 1983. Etyka, świat i życie. W: M. Ossowska. *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Warszawa: PWN.
- Ossowska, Maria. 1967. *Szkic autobiograficzny, Polska*, nr 1. W: M. Ossowska. *O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Warszawa: PWN.
- Ossowska, Maria. 2000. *Normy moralne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ossowska, Maria. 2005. *Socjologia moralności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pawlik, Wojciech, red. 2016. *Empatia i moralność a życie społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Perry, Brea L., Brian Aronson, Bernice A. Pescosolido. 2021. Pandemic precarity: COVID-19 is exposing and exacerbating inequalities in the American heartland. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118, 8: e2020685118. DOI: 10.1073/pnas.2020685118.
- Pfättheicher, Stefan, Laila Nockur, Robert Böhm, Claudia Sassenrath, Michael Bang Petersen. 2020. The emotional path to action: Empathy promotes physical distancing and wearing of face masks during the COVID-19 pandemic. *Psychological science*, 31, 11: 1363–1373. DOI: 10.1177/0956797620964422.
- Pieh, Christoph, Teresa O'Rourke, Sanja Budimir, Thomas Probst. 2021. Correction: Relationship quality and mental health during COVID-19 lockdown. *Plos one*, 16, 9: e0257118. DOI: 10.1371/journal.pone.0257118.
- Putnam, Robert D. 2008. *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Przekład Przemysław Sadura i Sebastian Szymański. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Radzińska, Jowita. 2014. Solidarność: definicja i konteksty. *Etyka*, 48: 58–68. DOI: 10.14394/etyka.470.
- Radzińska, Jowita, Paula Pustułka. 2021. A Win for the Middle Class? A Qualitative Study Mapping “Benefits” from the National Quarantine. *Kultura i Społeczeństwo*, 65, 1: 43–63. DOI: 10.35757/KiS.2021.65.1.1.
- Riesman, David, Nathan Glazer, Reuel Denney. 1996. *Samotny tłum*. Przekład Jan Strzelecki. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie “Muza”.
- Saldaña, Johnny. 2014. Coding and analysis strategies. *The Oxford handbook of qualitative research*. Oxford: Oxford University Press.
- Sanderson, Rebecca, Mike Prentice, Lukas Wolf, Netta Weinstein, Tim Kasser, Tom Crompton. 2019. Strangers in a strange land: Relations between perceptions of others’ values and both civic engagement and cultural estrangement. *Frontiers in psychology*, 10: 559. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.00559.
- Sangiovanni, Andrea. 2015. Solidarity as joint action. *Journal of Applied Philosophy*, 32.4: 340–359. DOI: 10.1111/japp.12130.
- Schwartz, Helge, Helen Schwenken. 2020. Introduction: inclusive solidarity and citizenship along migratory routes in Europe and the Americas, *Citizenship Studies*, 24, 4: 405–423. DOI: 10.1080/13621025.2020.1755155.

- Settersten Jr, Richard A., Laura Bernardi, Juho Härkönen, Toni C. Antonucci, Pearl A. Dykstra, Jutta Heckhausen, Diana Kuh, Ulrich Karl Mayer, Phyllis Moen, Jeylan T. Mortimer, Clara H. Mulder, Timothy M. Smeeding, Tanja van der Lippe, Gunhild O. Hagestad, Martin Kohli, Rene Levy, Ingrid Schoon, Elizabeth Thomson. 2020. Understanding the effects of Covid-19 through a life course lens. *Advances in Life Course Research*, 45: 100360. DOI: 10.1016/j.alcr.2020.100360.
- Stok, Marijn F., Michèle Bal, Mara A. Yerkes, John B. F. de Wit. 2021. Social Inequality and Solidarity in Times of COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18, 12: 6339. DOI: 10.3390/ijerph18126339.
- Sztompka, Piotr. 1997. Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych. Zaufanie, lojalność, solidarność. *Studia Socjologiczne*, 4, 147: 5–20.
- Vandenberghé, Frédéric, Jean-François Véra. 2021. The Pandemic as a Global Social Total Fact. In: G. Delanty, eds. *Pandemics, Politics, and Society: Critical Perspectives on the Covid-19 Crisis*. Berlin, Boston: De Gruyter, 171–188. DOI: 10.1515/9783110713350-012.
- Voicu, Bogdan, Edurne Bartolome Peral, Horatiu Rusu, Gergely Rosta, Mircea Comşa, Octavian-Marian Vasile, Lluís Coromina, Claudiu Tufis. 2021. COVID-19 and orientations towards solidarity: the cases of Spain, Hungary, and Romania. *European Societies*, 23 (sup1): S887–S904. DOI: 10.1080/14616696.2020.1852439.
- Tomasini, Floris. 2021. Solidarity in the Time of COVID-19?. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 30, 2: 234–247. DOI: 10.1017/S0963180120000791.
- West-Oram, Peter. 2021. Solidarity is for other people: identifying derelictions of solidarity in responses to COVID-19. *Journal of Medical Ethics*, 47, 2: 65–68. DOI: 10.1136/medethics-2020-106522.
- WHO Solidarity Trial Consortium. 2021. Repurposed antiviral drugs for COVID-19—interim WHO SOLIDARITY trial results. *New England Journal of medicine*, 384, 6: 497–511. DOI: 10.1056/NEJMoa2023184.
- Wildt, Andreas. 1999. Solidarity: its history and contemporary definition. In: K. Bayertz, ed. *Solidarity*. Dordrecht: Springer, 209–220.
- Wilson, John, Mark Musick. 1997. Who cares? Toward an integrated theory of volunteer work. *American Sociological Review*, 62, 5: 694–713. DOI: 10.2307/2657355.
- Wolf, Lukas J., Geoffrey Haddock, Antony S. Manstead, Gregory R. Maio. 2020. The importance of (shared) human values for containing the COVID-19 pandemic. *British Journal of Social Psychology*, 59, 3: 618–627. DOI: 10.1111/bjso.12401.
- Wróblewski, Michał, Andrzej Meler, Łukasz Afeltowicz. 2020. Ryzyko, zaufanie, choroby zakaźne. Polki i Polacy o pandemii. https://repozytorium.umk.pl/bitstream/handle/item/6434/UMK_pandemia.pdf?sequence=3. Dostęp 07.10.2021.